

РОЗДІЛ 2 РОСІЙСЬКА МОВА

УДК 81'373

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.17-1.14>

БІБЛІЙНА ЛЕКСИКА В РОМАНІ М. БУЛГАКОВА «МАЙСТЕР І МАРГАРИТА»: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ І ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

THE BIBLICAL VOCABULARY IN M. BULGAKOV'S NOVEL «MASTER AND MARGARITA»: LEXICAL, SEMANTIC AND FUNCTIONAL DIMENSIONS

Голі-Оглу Т.В.,

orcid.org/0000-0002-7474-2563

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри української мови та слов'янської філології
Приазовського державного технічного університету

У статті досліджується питання функціонального статусу біблійної лексики в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», її стилістичне та емоційне навантаження, особливості вживання та адаптації до норм російської мови в процесі запозичення з арамейської, давньогрецької та латинської мов. У межах лексико-семантичної характеристики біблеїзмів роману уточнюються поняття «лексико-семантична група», «тематична група», «семантичне поле», а також аналізуються їхні кореляційні та ієрархічні співвідношення в межах лінгвістичної термінологічної системи.

Шляхом лексичного і дериваційного аналізу закартаграфований матеріал типологізується, зокрема виділяються лексико-семантичні групи біблійної лексики з роману М. Булгакова і визначається дериваційна активність найпродуктивніших морфем.

Автором статті звертається увага на функціональну багатовекторність біблеїзмів у романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», що виступають засобами лінгвальної стилізації під біблійну добу царювання Ірода в Юдеї; є мовними засобами створення інтертекстуального ефекту «тексту в тексті», «роману в романі», підґрунтями якого є ціла система асоціацій та алюзій; також може трактуватися як лінгвальний засіб інтелектуалізації роману, надання художньому тексту філософсько-медитативного дискусійного забарвлення. У дослідженні зазначається, що у функціональному плані біблеїзми в романі М. Булгакова протиставляються «новій радянській мові» («радянським»), що вносять у текст елементи абсурдності і нелогічності радянської реальності 20–30-х років XX ст. і тим самим створюють трагікомічний смисловий ефект, що закликаний продемонструвати негативне ставлення письменника до постреволюційної нової культури, нової мови і радянського суспільства У цілому.

У статті окреслюються перспективи подальших досліджень біблійної лексики, зокрема як перспективні зазначаються зіставні дослідження функціональних особливостей хронологічно поляризованих лексичних класів – біблеїзмів і радянїзмів у творах М. Булгакова, а також студіювання проблеми в перекладознавчому міжкультурному аспекті.

Ключові слова: біблеїзм, архаїзація, художній текст, інтертекстуальність, лексико-семантична група, тематична група, семантичне поле.

The problem the functional status of the biblical vocabulary in M. Bulgakov's novel "Master and Margarita" is analyzed in the article, as well as its stylistic and emotional loading, the peculiarities of its application and adaptation to the standards of the Russian language in the process of borrowing from ancient Greek, Latin and Aramaic. Within lexical and semantic characteristics of the novel's biblical vocabulary such notions as "lexical and semantic group", "thematic group", "semantic field" are exactly defined, also analyzed are their correlation and hierarchical relationships within the linguistic and terminological system.

The material that was cartographically generalized undergoes typological analysis by means of lexical and derivational, particularly, lexical and semantic groups of the biblical vocabulary in M. Bulgakov's novel are detached and derivational activity of the most productive morphemes is determined.

The author pays attention to functional multi-vectorial character of the biblical vocabulary in M. Bulgakov's novel "Master and Margarita", it acting as the means lingual stylization of the epoch, when king Herod was reigning in Judea; it also being linguistic means for creating the inter-textual effect of "text-in -text" and "novel-in novel", substantiated by a whole system of allusions and associations. It can also be interpreted as lingual means of intellectualization of the novel, bringing some philosophic and discussion colouring to the novel's text.

It is stated in the research that in the functional plan the biblical vocabulary is somehow opposed to the "new Russian language" (i.e. the so-called "Sovietisms"), which bring elements of absurd and abnormal logics to Soviet reality of the 20-30th of XX century, thus creating tragicomic notional effect, which is bound to demonstrate the writer's negative attitude to the new, post-revolutionary culture, new language and the Soviet society on the whole.

The article also shows some perspective for new researches, particularly, investigation of the functional peculiarities of chronologically polarized classes of biblical and Soviet vocabulary in M. Bulgakov's works seems to be perspective, as well as investigating the problem in translator's cross-cultural aspect.

Key words: biblical vocabulary, fiction text, inter-textual character, lexical and semantic group, thematic group, semantic field.

Постановка проблеми. Архаїзація лексичного складу мови є закономірним, об'єктивним і необхідним процесом, що демонструє відкритість лексико-семантичних систем усіх мов світу, отже, є мовною універсалією, а також зумовлює розвиток мовної системи у цілому.

Процес архаїзації лексичного складу в будь-якій мові реалізується у двох основних формах: у вигляді історизмів і стилістичних архаїзмів. Архаїзми вирізняються значно більшою порівняно з історизмами функціональною (стилістичною) навантаженістю та активністю, адже містять у семантиці експресивно-емоційне забарвлення двох протилежних планів – піднесено-урочистого і сатирично-гумористичного. Історична лексика використовується насамперед як засіб відтворення колориту епохи, і тому її функціонування часом виходить за межі художнього стилю.

Серед контенту архаїчної лексики російської та української мов значне місце посідають хронологічно поляризовані пласти – **біблеїзми**, що є найдавнішими лексичними запозиченнями і мовними внесеннями, і **радянїзми**, що є результатом активної лексичної роботи зі створення так званої нової радянської мови (рос. «новояз») із метою всебічного лінгвального обслуговування «нового соціалістичного суспільства», що виникає і формується в перші десятиліття ХХ ст.; обидва пласти фіксуємо в тексті роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термінологічна база досліджень, що перебувають на межі лінгвістики і теології, є дискусійною і потребує уточнень. Термін «біблеїзм» є найбільш уживаним у науковій літературі, однак є розбіжності як у його написанні («бібліїзм» – М. Скаб, О. Решетняк та ін., «біблеїзм» – Н. Андрейчук, І. Карамишева, Р. Зорівчак та ін.), так і у визначенні його дефініції. Проблему лексичних біблеїзмів свого часу студіювали О.С. Ахманова [1], С.П. Білокурова, Г.В. Бузулан [2], Е.М. Верещагін [3], В.Г. Гак [4], Н.В. Климович, А.П. Коваль [5], А.А. Ковтун [6], Г.А. Лілич [7], М. Скаб [8], проте більшість російських та українських мовознавців традиційно цікавила переважно біблійна фразеологія, ніж лексика, що залишилася поза увагою дослідників.

Постановка завдання. З огляду на стан студійованості проблеми, метою дослідження є аналіз лексико-семантичних і структурно-морфологічних особливостей біблійної лексики в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», її функціонально-стилістичне навантаження.

Виклад основного матеріалу. Якщо ґрунтувати свої наукові пошуки в зазначеній царині на

доволі поширеному в сучасному мовознавстві трактуванні біблеїзмів як «універсальних конотативних одиниць мови із певним символічним значенням, сформованим за контекстом Біблії чи біблійним сюжетом» [9, с. 41], то можна виокремити такі лексико-семантичні різновиди: 1) лексичні біблеїзми (*Авель, Вавилон, Ірод, Каїн* тощо); 2) фразеологізовані біблеїзми (*вавилонський потоп, Давид і Голіаф, єгипетські кари* тощо); 3) пареміологічні біблеїзми (*віддати кесареви кесарево, а Боже Богові; не сотвори собі кумира* тощо) [9, с. 42].

Якщо ж трактувати термін «біблеїзм» у широкому сенсі, то тоді обсяг біблеїзмів структурно не буде обмежуватися словами й реченнями; біблеїзми є в структурному плані більш широким лексичним явищем, до якого слід віднести цитати та навіть цілі тексти [8, с. 13–14]. Саме у цьому сенсі «найбільшими біблійними текстами-цитатами можна вважати господню молитву «Отче наш», яку знають практично всі носії мови, а також покайні (охоронні) псалми, які дуже багато людей щодня промовляють і часто цитують» [8, с. 13–14].

У романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита» присутні реальність і фантастика, сатира і любовна лірика. Особливо виділяються чотири глави історико-філософського характеру. Це «роман у романі» – оповідь про Христа і Понтія Пілата. Глави про прокуратора Іудеї та Ієшуа Га-Ноцрі (Ісуса Христа) пише головний булгаковський герой – Майстер. Створений за біблійним сюжетом, цей роман став доленосним для автора. Майстер із волі Булгакова так виклав відому біблійну історію осуду і страти Христа, що в її реальності неможливо сумніватися. Ієшуа в зображенні Майстра – не міфологічний персонаж, а жива людина, здатна відчувати і обурення, і досаду, він боїться болю та смерті. Проте надприродна сила Ієшуа вкладає в його слова, у його переконаність у своїй правоті; головна якість, що відрізняє Ієшуа від усіх інших персонажів роману, – незалежність розуму і духу. Таке біблійно-ідейне навантаження роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» досягається і реалізується зокрема й шляхом активного вживання біблеїзмів.

Перед тим, як презентувати детальну лексико-семантичну характеристику булгаковських біблеїзмів, маємо уточнити поняття «лексико-семантичне поле» і пов'язаних із ним – «лексико-семантична група» і «тематична група». Структурування словникового складу мови відбувається за різними чинниками: інтралінгвальними та екстралінгвальними. Ще

в XIX ст. М.М. Покровський указував на те, що в лексичній системі мови існують різні групи або «поля слів». Одні з них являють собою внутрішньомовні об'єднання («за сферами уявлень»), інші – об'єднання позамовні («за предметними сферами»). Ці ідеї М.М. Покровського отримали розвиток у сучасному мовознавстві під час розроблення питання семантичної організації словникового складу мови, зокрема в теорії семантичних полів, лексико-семантичних і тематичних груп.

Проблема семантичної організації лексичної системи мови є сьогодні однією з найскладніших у мовознавстві і на разі не отримала свого остаточного розв'язання, незважаючи на значну кількість лексико-семантичних досліджень. Виділення різних лексико-семантичних груп слів проводиться різними авторами на різних підставах, із використанням різних підходів і прийомів. Саме тому чітко визначення кожної з названих семантичних категорій і тим більше їх вичерпний опис поки ще відсутній у науковій літературі. Однак їх лінгвістична реальність і наявність у мові сумнівів ні в кого не викликає. Незважаючи на відмінність підходів до опису цих семантичних категорій, у лінгвістичних роботах останніх десятиліть чітко простежується прагнення до розкриття взаємозв'язку і взаємозумовленості їх членів. Як робочу будемо в нашому дослідженні використовувати таку дефініцію: лексико-семантична група є сукупністю слів, що відносяться до однієї частини мови та об'єднані внутрішньомовними зв'язками на основі взаємозумовлених і взаємопов'язаних елементів значення, тобто сем. Члени лексико-семантичної групи мають однаковий граматичний статус і характеризуються однорідністю смислових відношень, тобто вони перебувають у певних семантико-парадигматичних зв'язках, зокрема синонімічних, антонімічних, зв'язках усякого роду включень, уточнень, диференціації, узагальнень близьких або суміжних значень тощо. Це означає, що члени лексико-семантичної групи, окрім загального граматичного значення, мають як мінімум спільний компонент лексичного значення – архісему.

Підставою для виділення лексико-семантичної групи служить слово з усіма його лексико-семантичними варіантами. Парадигматичність членів лексико-семантичної групи базується на інтегральній семантичній ознаці.

Однією з найважливіших ознак тематичної групи є різнотипність мовних відношень і кореляцій між її членами або відсутність таких узагалі, тому втрата того чи іншого компонента (слова) тематичної групи або його семантична трансфор-

мація не відбивається на значеннях інших слів цієї групи. Відсутність мовних зав'язків між членами тематичної групи не означає, однак, відсутності у них позамовних (екстралінгвальних) зв'язків.

Отже, тематичну групу можемо інтерпретувати як об'єднання слів, що ґрунтується поєднанні мовних лексико-семантичних і позамовних зв'язків, тобто на класифікації самих предметів і явищ навколишньої дійсності. У цьому полягає її принципова відмінність від лексико-семантичної групи, що спирається на інтралінгвальні зв'язки.

Для того щоб узагальнити і водночас деталізувати лексико-семантичні групи біблеїзмів у романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», маємо уточнити поняття «семантичне поле», що є одним із ключових у семасіології. Проаналізувавши цілу низку визначень, можемо запропонувати власне: семантичне поле – це сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільністю значення, і таких, що являють собою предметну, понятійну або функціональну подібність позначуваних явищ. Сучасна теорія семантичного поля ґрунтується на концепції І. Тріра («Німецький словниковий склад в аспекті розуміння»), відповідно до якої в кожній мові існують поля логічних понять і власне лексичні поля, які повністю «покриваються» один одним, утворюючи семантичні поля. Відповідно, семантичні поля є абсолютною лінгвальною універсалією, проте в кожній конкретній мові вони різняться за складом та структурною організацією.

Ділянками семантичного поля є лексико-семантичні групи. У цьому плані семантичне поле постає як родове поняття по відношенню до лексико-семантичної групи (видове). Наявність спільної семантичної ознаки, що об'єднує такі мовні одиниці поля, не виключає, однак, існування диференційних ознак.

У процесі компонентного аналізу семантики слів у поєднанні зі стандартними лексичним і стилістичним аналізом у романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита» було виокремлено такі лексико-семантичні групи лексичних біблеїзмів:

1) **Власні імена людей:** рос. *Каифа* («... *Каифа* вежливо извинился и объяснил, что сделать этого не может в канун праздника» [10, с. 361], *Иешуа Га-Ноцир* («– *Иешуа Га-Ноцир*, веришь ли ты в каких-нибудь богов?» [10, с. 359], *Понтий Пилат*, *Вар-раван* («*И третий раз сообщил, что освобождаем Вар-равана*» [10, с. 363], *Левий Матвей* («– *Пришел я в Ершалаим точно через Сузские ворота, но пешком, в сопровождении одного Левия Матвея, и никто мне ничего не кричал, так как никто меня тогда в Ершалаиме не знал*»

[10, с. 359]; *Иуда, Марк Крысобой («Итак, Марк Крысобой, холодный и убежденный палач...»* [10, с. 359]; *Дисмас, Гестас (розбійники) («Тебя били за твои проповеди, розбійники Дисмас и Гестас, убившие со своими присными четырех солдат, и, наконец, грязный предатель Иуда – все они добрые люди?»* [10, с. 359]; *Ирод Великий («В белом плаще с кровавым подбоем, шаркающей кавалерийской походкой, ранним утром четырнадцатого числа весеннего месяца нисана в крытую колоннаду между двумя крыльями дворца Ирода Великого вышел прокуратор Иудеи Понтий Пилат»* [10, с. 346] тощо.

2) **Назви топонімічних об'єктів біблійних часів:** рос. *Ершалаим, Сузские ворота («– Пришел я в Ершалаим точно через Сузские ворота, но пешком, в сопровождении одного Левия Матвея, и никто мне ничего не кричал, так как никто меня тогда в Ершалаиме не знал»* [10, с. 359]; *Кириаф («– Я думаю, – странно усмехнувшись, ответил прокуратор, – что есть еще кое-кто на свете, кого тебе следовало бы пожалеть более, чем Иуду из Кириафа, и кому придется гораздо хуже, чем Иуде!..»* [10, с. 359]; *Долина Дев («Так много лет назад в Долине Дев кричал Пилат своим всадникам слова: «Руби их! Руби их! Великан Крысобой попался!»* [10, с. 359]; *Идиставизо («Это было в бою при Идиставизо, в Долине Дев»* [10, с. 359]; *Елеонская гора («Я советовал бы тебе, игефон, оставить на время дворец и погулять пешком где-нибудь в окрестностях, ну хотя бы в садах на Елеонской горе»* [10, с. 353]; *Виффагия («– Левий Матвей, – охотно объяснил арестант, – он был сборщиком податей, и я с ним встретился впервые по дороге в Виффагии, там, где углом выходит фиговый сад, и разговорился с ним»* [10, с. 350]) тощо.

3) **Назви державних посад і священних санів біблійних часів:** рос. *прокуратор («И тут прокуратор подумал: «О боги мои! Я спрашиваю его о чем-то ненужном на суде ... Мой ум не служит мне больше...»* [10, с. 352]; *игефон («– Я, игефон, говорил о том, что рухнет храм старой веры и создастся новый храм истины»* [10, с. 352]; *сборщик податей («– Левий Матвей, – охотно объяснил арестант, – он был сборщиком податей, и я с ним встретился впервые по дороге в Виффагии, там, где углом выходит фиговый сад, и разговорился с ним»* [10, с. 350]) тощо.

4) **Назви війських звань і посад:** рос. *кентурион («Движение кентуриона было небрежно и легко, но связанный мгновенно рухнул наземь, как будто ему подрубili ноги, захлебнулся воздухом, краска сбежала с его лица и глаза обессмыслились»* [10, с. 348]) тощо.

5) **Назви військових структур часів іудейського царя Ирода:** рос. *легион («Крысобой был на голову выше самого высокого из солдат легиона и настолько широк в плечах, что совершенно заслонил еще невысокое солнце»* [10, с. 348]), *кентурия («Все показалось, что на балконе потемнело, когда кентурион первой кентурии Марк, прозванный Крысобоем, предстал перед прокуратором»* [10, с. 348]); *когорта – у прямому, первинному значенні «структурний військовий підрозділ часів Римської Імперії» («От флигелей в тылу дворца, где расположилась пришедшая с прокуратором в Ершалаим первая когорта Двенадцатого Молниеносного легиона, заносило дымком в колоннаду через верхнюю площадку сада, и к горькому дыму, свидетельствовавшему о том, что кашевары в кентуриях начали готовить обед, примешивался все тот же жирный розовый дух»* [10, с. 347]) тощо.

6) **Назви часових відрізків (місяців, днів тижня тощо),** що є транслітерованими російськими буквами назвами відповідних часових відрізків на івриті, зокрема: рос. *нисан «один із весняних місяців іудейського календаря біблійних часів» («В белом плаще с кровавым подбоем, шаркающей кавалерийской походкой, ранним утром четырнадцатого числа весеннего месяца нисана в крытую колоннаду между двумя крыльями дворца Ирода Великого вышел прокуратор Иудеи Понтий Пилат»* [10, с. 346] тощо.

У структурно-дериваційному плані біблеїзми, представлені в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», не вирізняються розмаїттям морфемної структури і дериваційними характеристиками. Причину такої структурно-дериваційної одноманітності вбачаємо в тому, що всі біблеїзми є найдавнішими запозиченнями з арамейської, давньогрецької та латинської мов, що сьогодні є мертвими і мають статус класичних.

Як показав морфемний і словотвірний аналіз, найбільша група біблеїзмів у романі утворена морфологічним способом. Серед типологічних варіантів морфологічного способу словотворення в романі М. Булгакова домінує суфіксація, адже саме цим способом утворено слова-біблеїзми, використані письменником у так званих ершалаїмських главах. Найчастотнішим словотвірним суфіксом, за нашими спостереженнями, тут є суфікс *-он*, що використовується для творення запозичених іменників біблійного походження і стилістичного забарвлення: рос. *кентури-он; игеф-он, синедри-он* тощо. Також фіксуємо досить активне використання латинського суфікса *-ор* саме для творення біблеїзмів лексико-семантич-

них груп «назви державних посад і священних санів біблійних часів» і «назви воїнських звань і посад»: *прокурат-ор* тощо.

Проте маємо зазначити, що переважна більшість біблеїзмів у романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита» є для російської мови непохідними, адже вони виступають результатом прямого запозичення або калькування як різновиду запозичення з давніх мов: арамейської, давньогрецької та латинської. У процесі запозичення вони зазнали певної фонетичної адаптації до норм російської мови, проте структурно не змінилися, тобто процес запозичення не супроводжувався структурно-дериваційними трансформаціями, натомість мала місце фонетична адаптація.

Висновки. Отже, серед виділених лексико-семантичних груп зазначеної лексики біблійної доби найчастотнішими в романі М. Булгакова є групи «власні імена людей» і «назви топонімічних об'єктів біблійних часів»; менш частотними – групи «назви державних посад і священних санів біблійних часів» і «назви воїнських звань і посад». Окрім того, зустрічаються поодинокі лексеми, що можемо віднести до лексико-семантичних груп «назви споруд й установ античних часів» і «назви

одягу та його елементів (аксесуарів), взуття», однак біблійний статус таких лексем є дискусійним, його визнають не всі лінгвісти. Серед структурно-дериваційних типів проаналізованої лексики переважають лексеми, утворені морфологічним способом словотвору, зокрема суфіксацією і складанням основ чи слів.

У функціональному плані біблеїзми в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита»: 1) є мовними засобами стилізації однієї зі структурних частин роману – «єршалаїмської» – під відповідну історико-культурну добу (Юдея першого сторіччя н. е.); 2) виступають лінгвальними засобами створення інтертекстуального ефекту «тексту в тексті», «роману в романі», що базується на цілій низці асоціацій та алюзій; 3) є мовними засобами своєрідної інтелектуалізації роману, адже біблеїзми надають тексту роману відповідного смислового відтінку притчі, що провокує читача замислитися над сенсом життя, одвічними філософськими проблемами, наштовхнути його на медитативні роздуми на противагу лексемам із маркуванням радянської доби, що вносять у текст роману елементи абсурдності реальності тих часів і, як наслідок, створюють трагікомічний смисловий ефект.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов ; 2-е. изд. Москва : Совет. энциклопедия, 1969. 607 с.
2. Бузулан Г.В. Біблійна фразеологія. *Зарубіжна література в навчальних закладах*. 2004. № 6. С. 45–46.
3. Верещагин Е.М. Библийская стихия русского языка. *Русская речь*. 1993. № 1. С. 90–98.
4. Гак В.Г. Особенности библейских фразеологизмов в русском языке (в сопоставлении с французскими библеизмами). *Вопросы языкознания*. 1997. № 5. С. 53–56.
5. Коваль А.П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ : Либідь, 2001. 312 с.
6. Ковтун А.А. Розвиток полісемії лексем з релігійними значеннями: необразні семантичні деривати. *Українська мова*. 2015. № 1. С. 86–102.
7. Лилич Г.А. Библиизмы как отражение воззрений эпохи. *Библия и возрождение духовной культуры русского и других славянских народов*. Санкт-Петербург : Петрополис, 1995. С. 106–113.
8. Скаб М. Вплив Біблії на українську мову: обшир, аспекти та основні проблеми їх вивчення. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Романо-слов'янський дискурс*. 2016. Вип. 772. С. 13–20.
9. Решетняк О.А. Парадигма біблійних символів з онімним компонентом в українській лінгвокультурі : дис. ... канд. філол. наук. Дніпро, 2015. 203 с.
10. Булгаков М. Мастер и Маргарита. Киев : Днипро, 1989. 748 с.